

KAJIAN FILOLOGI SĀHĀ PRANATANING GĒSANG ING SĒRAT PURWĀKARĀNĀ

**Yesi Permata Eko Wardani
12205241012**

SARINING PANALITĒN

Panalitĕn mĕnikĀ ngĕwrat gangsal ancas panalitĕn. Ancasipun inggih mĕnikĀ 1) ngandharakĕn kawontĕnanipun *naskah* utawi *deskripsi naskah* Sĕrat PurwĀkarĀnĀ, 2) ndamĕl *transliterasi Sĕrat PurwĀkarĀnĀ*, 3) ndamĕl *suntingan Sĕrat PurwĀkarĀnĀ*, 4) ndamĕl alih bĀsĀ utawi *terjemahan Sĕrat PurwĀkarĀnĀ*, sĀhĀ 5) ngandharakĕn *analisis* pranataning gĕsang Sĕrat PurwĀkarĀnĀ.

Panalitĕn mĕnikĀ ngginakakĕn *metode* panalitĕn *filologi* sĀhĀ *metode* panalitĕn *deskriptif*. *Metode* panalitĕn *filologi* mĕnikĀ dipunginakakĕn kanggĕ nggarap *naskah Sĕrat PurwĀkarĀnĀ* ingkang kasĕrat mawi aksĀrĀ JĀwĀ. *Metode* panalitĕn *deskriptif* mĕnikĀ dipunginakakĕn kanggĕ nggambarakĕn *naskah Sĕrat PurwĀkarĀnĀ* kanthi *objektif*. *Sumber data* panalitĕn mĕnikĀ *naskah Sĕrat PurwĀkarĀnĀ* ingkang dipunsimpĕn ing *Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya Yogyakarta*. *Teknik pangĕmpalaning data* mĕnikĀ dipunlampahi kanthi lampahing panalitĕn *filologi* inggih mĕnikĀ *deskripsi naskah*, *transliterasi*, *suntingan sĀhĀ terjemahan teks*. *Validitas* ingkang dipunginakakĕn, inggih mĕnikĀ *validitas semantik*. *Reliabilitas* ingkang dipunginakakĕn inggih mĕnikĀ *reliabilitas intrarater sĀhĀ interrater*.

Asiling panalitĕn mĕnikĀ wontĕn gangsal bab. Asilipun inggih mĕnikĀ ingkang sapisan kawontĕnaning *naskah Sĕrat PurwĀkarĀnĀ* mĕnikĀ taksih saĕ sĀhĀ kacanipun taksih jangkĕp. Kaping kalih inggih mĕnikĀ *transliterasi naskah Sĕrat PurwĀkarĀnĀ*, ing *transliterasi* mĕnikĀ wontĕn *ciri khas*-ipun inggih mĕnikĀ tĕtĕmbungan ingkang botĕn dipungantos minĀngkĀ *kekhasan teks* mĕnikĀ cacahipun wontĕn 4. Kaping tigĀ mĕnikĀ *suntingan*, *suntingan teks Sĕrat PurwĀkarĀnĀ* mĕnikĀ nĕdahakĕn 18 tĕmbung ingkang dipun-*sunting*. Sakawan, mĕnikĀ *terjemahan teks*, basanipun *teks* kathah *ciri khas*-ipun, nanging dipun-*terjemah*-akĕn adhĕdhasar bĀsa ingkang limrah dipunginakakĕn. Wondĕnĕ tĕmbung-tĕmbung ingkang angel dipun-*terjemah*-akĕn dipundamĕl cathĕthan *terjemahan*, cacahipun cathĕthan *terjemahan* wontĕn 18. Gangsal, ngrĕmbag wosipun *teks* gayut kaliyan *Sĕrat PurwĀkarĀnĀ* bab pranataning gĕsang. Wujud pranataning gĕsang mĕnikĀ wontĕn tigĀ inggih mĕnikĀ batos ingkang lĕrĕs, tumindak ingkang lĕrĕs sĀhĀ kĕdah tanggĕl jawab. Dĕnĕ gadhah batos ingkang lĕrĕs mĕnikĀ kapĕrang dados gangsal inggih mĕnikĀ *nilai waspĀdĀ*, *nilai prasĀjĀ*, *nilai wicaksĀnĀ*, *nilai jujur sĀhĀ nilai andhap asor*. Tumindak ingkang lĕrĕs mĕnikĀ ugi kapĕrang dados kalih inggih mĕnikĀ *nilai hak jĕjibahan sĀhĀ nilai adil*. Kĕdah tanggĕl jawab mĕnikĀ namung ngĕwrat satunggal *nilai* inggih mĕnikĀ *nilai* tanggĕl jawab.

Pamijining tĕmbung: *kajian filologi*, pranataning gĕsang, *Sĕrat PurwĀkarĀnĀ*

ABSTRACT

This study has 5 objectives: 1) describing the script of *Sêrat Purwâkarânâ*, 2) transliterating *Sêrat Purwâkarânâ*, 3) editing the script of *Sêrat Purwâkarânâ*, 4) translating the script of *Sêrat Purwâkarânâ*, and 5) describing the analysis of the life principle presented in *Sêrat Purwâkarânâ*.

This study used filology research method and descriptive analysis method. The filology research method was used to figure out the script of *Sêrat Purwâkarânâ* that is written in Javanese characters. On the other hand, the descriptive analysis method was used to describe the script of *Sêrat Purwâkarânâ* objectively. The source of the data was the script of *Sêrat Purwâkarânâ* that is stored in Dewantara Kirti Griya Museum, Yogyakarta. The data were collected through describing, transliterating, editing, and translating the script. The validity used was semantic validity while the reliability used was intrarater and interrater.

The results of the study were as follow. First, the script is in a good state and its pages are still intact. Second, in terms of script transliteration, there is a distinctive feature of the text in which there are four words that couldn't be replaced. Third, in terms of text editing, there are 18 edited-words. Fourth, the language used in the script was translated into everyday language even though it has distinctive feature while the words that couldn't be translated are 18. Last, for the analysis of the script's content, there are three forms of life principles according to the text: having a virtuous mind, act appropriately, and be responsible. There are five values that are incorporated in the first life principle: vigilant, humble, responsible, honest, and fair. In terms of appropriate act, there are two values included which are right and obligation and fairness. The last principle only contains one values which is responsibility.

Keyword: filology analysis, life principles, *Sêrat Purwâkarânâ*

A. PURWAKA

Naskah Jåwi mênikå têtilaran ingkang wujud sêratnipun mawi aksårå Jåwå, Arab Pégon, lan ugi aksårå Latin (Mulyani 2012: 1). *Naskah* ingkang dipundadosakên *sumber data* panalitèn mênikå *Sêrat Purwâkarânâ*. *Sêrat Purwâkarânâ* mênikå dipunpanggihakên ing Museum Dewantara Kirti Griya Yogyakarta kanthi *kodeks* Bb.1.043. *Naskah* mênikå awujud *naskah* cithak ingkang kasêrat mawi aksårå Jåwå. Båså ingkang dipunginakakên mênikå båså Jawi kanthi undhå-usuk karma.

Naskah Sêrat Purwâkarânâ dipundadosakên *sumber data* panalitèn amargi ngêwrat piwulang

pranataning gêsang. Piwulang pranataning gêsang sagêd dipundadosakên pandom gêsanging manungså supados wilujêng dumugi sêdanipun. Panalitèn ingkang trêp kanggé nliti *naskah Sêrat Purwâkarânâ* inggih mênikå panalitèn *filologi*.

B. Gêgaran Teori Pangrêtosan *Filologi*

Baroroh-Baried (1985: 1) ngandharakên bilih *filologi* inggih mênikå ngèlmi ingkang gayut kaliyan bab båså, sastrå, sårå budåyå lajêng dipunrêmbag wosipun. Déné Mulyani (2012: 1), *filologi* inggih mênikå satunggaling ngèlmi ingkang gayut kaliyan bab båså, sastrå, sårå

budâyâ. Béda kaliyan Djamaris (1977: 20) ingkang ngandharakên bilih *filologi* mênikâ ngèlmi ingkang *objek* panalitènipun *naskah-naskah* lami. Adhêdhasar andharan ing nginggil, sagêd dipunpêndhêt satunggal pangrêtosan, *filologi* inggih mênikâ ngèlmi bab sastra-sastra ingkang ngrêmbag bab bâsâ, kusastran, sâhâ kabudayan ing salêbêting bahan tulis awujud *naskah-naskah* kinâ.

Aliran Filologi

Miturut pangrêmbakanipun, *filologi* mênikâ kapérang dados kalih, inggih mênikâ *filologi* tradisional lan ugi *filologi modern*. Mulyani (2014: 9) ngandharakên bédâ antawisipun *filologi* tradisional lan ugi *filologi modern*. *Filologi* tradisional mênikâ ngandharakên mênawi *variasi naskah* mênikâ dipunanggêp wujud ingkang *korup* utawi lepat, ugi ancasiipun inggih mênikâ madosi *induk naskah* saking mapintên-pintên *naskah*. Wondéné manawi *filologi modern* mênikâ ngandharakên manawi *variasi* mênikâ minangkâ wujud *kreasi* utawi *keaktivitas*.

Objek Panalitèn Filologi

Objek ingkang dipuntêliti wontên ing *filologi* inggih mênikâ *naskah* sâhâ *teks*. *Naskah* mênikâ karangan sêratan astâ asli utawi salinanipun (Poerwadarminta lumantar Darusuprta, 1984: 1). Miturut Faturahman (2015: 17), *naskah* inggih mênikâ asiling têdhakanipun ingkang dipunsêrat malih ngantos puluhan utawi atusan sabibaripun jaman sapisan dipunanggit kaliyan pangangitipun. Déné miturut Mulyani (2014: 1) *naskah* inggih mênikâ karangan

ingkang taksih dipunsêrat kanthi astâ. Bahan ingkang dipunginakakên inggih mênikâ saking lontar, daluwang, sâhâ manékâ warnâ kêrtas. Saking andharan pangrêtosan *naskah* mênikâ, sagêd kadudut pangêrtosan *naskah* inggih mênikâ sadâyâ sêratan anggitan ingkang dipunsêrat mawi astâ mênâpâ déné awujud sêratan cithak kanthi bahan saking dluwang sâhâ manékâ warnâ kêrtas.

Teks têngesipun *muatan naskah* ingkang sagêd dipunangên-angên kémawon (Baroroh-Baried, 1985: 56). Déné miturut Mulyani (2014: 3-4) *teks* mênikâ nêdahakên barang ingkang botên sagêd dipuncêpêng, namung dipunangên-angên sâhâ dipunmangrêtosi wosipun kémawon. *Teks* nuduhakên pangrêtosan ingkang *abstrak* atêgês namung wosipun kémawon ingkang sagêd dipunraosakên déning pârâ pamaos. Saking andharan ing nginggil, sagêd dipundudut pangrêtosan, *teks* inggih mênikâ wosipun *naskah*, andharan ingkang namung kaangên-angên kémawon, inggih ingkang sipatipun *abstrak*.

Ancasing Panalitèn Filologi

Ancasiipun panalitèn *filologi* mênikâ kapérang dados kalih inggih mênikâ ancasi umum sâhâ mligi (Baroroh-Baried, 1985: 5). Ancasi umumipun inggih mênikâ 1) mangrêtosi kabudayan salah satunggaling nagari kanthi asiling karya Sastrânipun, ingkang *lisan* utawi ingkang sêratan, 2) mangrêtosi *nilai-nilai* budâyâ rumiyin dados *alternatif* tuwuhipun kabudayan. Déné ancasi mliginipun inggih mênikâ 1) ndamêl *suntingan teks* ingkang katingal langkung cêlak

kaliyan *teks* aslinipun, 2) mangrêtosî sêjarah kadadosanipun *teks* sâhâ sêjarah tuwuhipun, 3) mangrêtosî *resepsi* ingkang maos.

Lampahing Panalitèn Filologi

Lampah panalitèn *filologi* tumrap *Sêrat Purwâkarânâ* wontên ênêm. Lampah kasêbut inggih mênikâ *inventarisasi naskah, deskripsi naskah, transliterasi teks* dhatêng aksârâ Jâwâ sâhâ Latin, *suntingan teks, aparat kritik, sâhâ terjemahan*.

Ngrêmbag Pranataning Gêsang ing Salêbêting Teks

Pranâtâ budâyâ mênikâ nggayutakên kathah *aspek* tâtâ cârâ adat pagêsangan ingkang paling pokok, satêmah *aspek* kabutuhan mênikâ *stabil* sipatipun (Purwadi, 2007: 408). Sêsrawungan ing samadyaning masarakat mênikâ mbêtahakên *nilai-nilai*. *Nilai-nilai* ingkang sagêd ngatur masarakat mênikâ katâtâ ing pranataning gêsang. Pranataning gêsang mênikâ pepacak ingkang sampun dipundhawahakên kanggé gêsanging manungsâ. Pranataning gêsang wontên tigâ inggih mênikâ gadhah sipat batos ingkang lêrês, tumindak ingkang lêrês sâhâ tiyang kêdah tanggêl jawab.

Miturut Fadhillah (2010: 41), dipunpérang dados gangsal *nilai* inggih mênikâ *nilai* waspâda, *nilai* jujur, *nilai* prasâjâ, *nilai* andhap asor sâhâ *nilai* kawicaksanan. Tumindak ingkang lêrês wontên kalih *nilai* inggih mênikâ *nilai* hak jêjibahan sâhâ *nilai* adil (Triratnawati, 2005: 43). Déné tiyang kêdah tanggêl jawab mênikâ namung ngêwrat satunggal *nilai* inggih mênikâ *nilai* tanggêl jawab.

Panalitèn Inggang Jumbuh

Panalitèn ingkang sajinis kaliyan panalitèn mênikâ wontên kalih. Warih Sri Martani (2013) kanthi irah-irahan “*Kajian Filologi sâhâ Piwulang Moral wontên ing Sêrat Dongeng Warni-warni*” sâhâ Andriyani Fatmawati (2014) kanthi irah-irahan “*Kajian Filologi sâhâ Konsep Manunggaling Kawulâ Gusti Sêrat Suluk Mâknârâsâ*”.

Nalaring Pikir

Nalaring pikir inggih mênikâ *alur pikir* kanggé ngrêmbag prakawis ingkang dipunkaji. Kanggé ngrampungakên prakawis ing panalitèn mênikâ dipunginakakên lampahing panalitèn *filologi* inggih mênikâ *inventarisasi naskah, deskripsi naskah, translitêrasi, suntingan, terjemahan* sâhâ dipunpadosi pranataning gêsang ing salêbêting *teks*.

C. Caraning Panalitèn

Jinising Panalitèn

Panalitèn ingkang katindakakên mênikâ ngginakakên *metode* panalitèn *deskriptif* sâhâ ngginakakên *metode* panalitèn *filologi modern*. *Metode* panalitèn *deskriptif* mênikâ ancasipun kanggé madosi *informasi* ingkang *detail* saking kawontênanipun *Sêrat Purwâkarâna* (Suryabrata, 2010: 81). Wondéné *metode* panalitèn *filologi* katindakakên ing panalitèn mênikâ panalitèn *filologi modern*.

Data sâhâ Sumber Data Panalitèn

Sumber data panalitèn mênikâ awujud *naskah Sêrat Purwâkarânâ* ing Museum Dewantara Kirti Griya Yogyakarta kanthi *kodeks* bb. 1. 043. Déné *data* ing panalitèn mênikâ awujud *teks* ingkang awujud *data kajian filologi*

såhå asiling ngrêmbag pranataning gêsang manungså ing salêbêting wontên *naskah Sêrat Purwåkarånå*.

Cårå Pangempalaning Data

Teknik ngempalakên *data* wontên ing panalitèn mênikå dipungarap kanthi studi kapustakan (maos såhå nyathêt) såhå ningali piyambak (*pengamatan langsung*) wujuding *naskah*. Garapaning panalitèn kanggé ngempalakên *data* ing panalitèn mênikå ngginakakên lampahing panalitèn *filologi* ingkang dipunandharakên ing ngandhap mênikå.

a. *Inventarisasi naskah*

Inventarisasi naskah mênikå kalampahan kanthi *studi katalog* såhå *pengamatan langsung* utawi ningali piyambak *naskah* ing papan panyimpening *naskah*.

b. *Deskripsi Naskah*

Sasampunipun *naskah* dipuntêmtokakên lajêng dipunlampahi *deskripsi naskah* utawi ngandharakên kawontênaning *naskah*. *Deskripsi naskah* dipunlampahi kanthi nyathêt ing *kartu data*. Salajêngipun diunandharakên ing *uraian* utawi *paparan*.

c. *Alih Tulis*

Alih tulis ingkang dipunlampahi inggih mênikå *tranliterasi standar*. *Transliterasi standar* mênikå *cårå* anggènipun ndamêl alih tulis sêrataning *teks* kasêrat adhêdhasar kaliyan *EYD* (*Ejaan Yang Disempurnakan*).

d. *Suntingan Teks*

Suntingan naskah Sêrat Purwåkarånå mênikå ngginakakên *suntingan* kanthi *edisi standar* såhå kanthi *penyajian aparat kritik*. Dipuncaosi aparat kritik mênikå

kanthi ancas nglêrêsakên *teks* ingkang dipun-*sunting*.

e. *Terjemahan Teks*

Terjemahan utawi alih bâså wontên ing panalitèn mênikå kanthi nggantos bâsåning *teks Sêrat Purwåkarånå* dhatêng bâså sanésipun inggih mênikå bâså Indonesia. *Metode terjemahan* ingkang dipunlampahi inggih mênikå kanthi *metode terjemahan harfiah*, *metode terjemahan isi* såhå *terjemahan bebas*.

Instrumen Panalitèn

Pirantining panalitèn dipunginakakên kanggé ngempalakên *data* sartå *prosedur* panalitèn, milå saking mênikå instrumen panalitèn mênikå awujud *kartu data*. *Kartu data* kasêbut dipunginakakên kanggé nyathêt *data-data* saking asiling maos såhå ningali piyambak (*pengamatan langsung*).

Teknik Analisis Data

Teknik analisis data ingkang dipunginakakên ing panalitèn mênikå *teknik analisis deskriptif*. Wujud pangrêmbaging *data* panalitèn kanthi *deskriptif* dipuntindakakên kanthi sakawan lampah inggih mênikå maos såhå *reduksi data* mênikå kalampahan kanthi ngringkês *data*, milih *data* såhå *fokus data* mênikå katindakakên *fokus* nliiti pranataning gêsang ing salêbêting *naskah Sêrat Purwåkarånå* såhå ngicali *data* ingkang botên jumbuh kaliyan pranataning gêsang.

Validitas såhå Reliabilitas Data

Validitas ingkang dipunginakakên ing panalitèn mênikå *validitas semantik*. Déné *reliabilitas* ingkang dipunginakakên inggih mênikå *interatter* såhå *intraretter*.

D. ASILING PANALITÈN SÀHÀ PANGRÊMBAGIPUN

Deskripsi naskah Sêrat

Purwâkarânâ

Kawontênaning *naskah Sêrat Purwâkarânâ* mênikâ taksih saé, dlancangipun ugi taksih saé. Dondomanipun wontên ingkang sampun dhèdhèl nanging kacanipun taksih jangkêp. Cacahipun kâcâ ingkang dipungarap mênikâ 49 kâcâ. *Naskah Sêrat Purwâkarânâ* dipunsêrat kaliyan R. Pujaharja rikâlâ taun 1924 ing Surâkartâ sâhâ dipuncithak ing taun 1925 ing Kêdhiri.

Naskah Sêrat Purwâkarânâ mênikâ wujudipun *naskah* cithak kanthi dipunsêrat mawi aksârâ Jâwâ. Wosipun ngêwrat kawontênanipun manungsâ gêsang ing donyâ dumugi dèlahan. Bâsâ ingkang dipunginakakên mênikâ bâsâ Jawi kanthi undhâ-usuk krâmâ. Wondéné dhapukanipun *teks* mênikâ gancaran.

Asiling Transliterasi sâhâ

Suntingan Teks Naskah Sêrat

Purwâkarânâ

Transliterasi ingkang dipundamêl ing panalitèn mênikâ ngginakakên *metode transliterasi standar*. *Metode transliterasi standar* inggih mênikâ cârâ anggènipun damêl alih tulis sêrataning *teks* kanthi adhêdhasar Ejaan Basa Jawi ingkang Sampun Dipunsempurnakakên utawi *Ejaan Yang Disempurnakan (EYD)*.

Suntingan teks dipunlampahi sasampunipun ndamêl *transliterasi* utawi alih tulis, déné *suntingan* ingkang dipunginakakên inggih mênikâ *suntingan edisi standar*. *Suntingan edisi standar* mênikâ

dipuntindakakên kanthi nglêrêsakên sêratan ingkang klèntu mawi nggantos, nambahi, ngirangi, utawi ngicali aksârâ utawi wandâ. *Suntingan* mênikâ dipunlampahi adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta taun 1939) sâhâ *Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan* (Balai Bahasa Yogyakarta taun 2006).

Wondéné tandhâ-tandhâ ingkang dipunginakakên kanggé *transliterasi* ing panalitèn mênikâ kandharakên ing ngandhap mênikâ:

- Tândhâ / kanggé nggantos tândhâ pâdâ lingsâ.
- Tândhâ // kanggé nggantos tândhâ pâdâ lungsi.

Tabel 1. Asiling *trasnliterasi standar* sâhâ *suntingan teks edisi standar*

Asiling Transliterasi Standar
Khukum ingkang nêtêpakên kèdah miturut padatan / punikâ sampun naté katatalan / kados tâ manusâ iku nduwéni ngêlak / ngêlèh / sayah / arip / sârtâ kapéngin sanggâmâ / âpâ déné gêni panas / wêsi antêb / lan liyâ-liyané // Bilih botên makatên sulâyâ kaliyan adatipun // Éwâdéne budi nêtêpakên mêmsthi wontên sabab sanès ingkang ngéwahakên adat / sartâ ingkang makatên wau winastan sah sulayaning adat / punikâ ugi kaéwokakên dados padatan-padatan / (nylandri) awit padatan punikâ têrkadhang wontên ingkang sulâyâ utawi botên têtêp //
Asiling Suntingan Teks Edisi Standar
Khukum ingkang nêtêpakên kèdah miturut padatan. Punikâ sampun naté katatalan, kados tâ manusâ iku nduwéni ngêlak, ngêl{i}h¹ , sayah,

arip, sarta kapéngin sanggâma, âpa déné gêni panas, wêsi antêb, lan liyâ-liyané. Bilih botên makatên sulâyâ kaliyan adatipun. Éwâdéné budi nêtêpakên mêtêhi wontên sabab sanès ingkang ngéwahakên adat, sarta ingkang makatên wau winastan sah sulayaning adat. Punikâ ugi kaéwokakên dados padatan-padatan, (nylandri) awit padatan punikâ têrkadhang wontên ingkang sulâyâ utawi botên têtêp.

Salajêngipun, *suntingan teks* mênikâ kaandharkên ing *aparât kritik*. *Aparât kritik* mênikâ andharan ngèngingi *suntingan teks Sêrat Purwâkarânâ* kanthi dipunkirangi, dipuntambahi, sâhâ dipungantos wandanipun mênâpâ déné têtêbung mênikâ klèntu. *Aparât kritik* mênikâ wujud *pertanggungjawaban ilmiah* saking *suntingan teks*. Tândhâ-tândhâ mênikâ dipunandharakên ing ngandhap mênikâ.

- 1) Tândhâ (...) dipunginakakên kanggé ngirangi mênâpâ déné têtêbung kasêbut klèntu,
- 2) Tândhâ <...> dipunginakakên kanggé nambahi mênâpâ déné têtêbung kasêbut klèntu,
- 3) Tândhâ {...} dipunginakakên kanggé nggantos mênâpâ déné têtêbung kasêbut klèntu,
- 4) Panomêran kâcâ mênikâ dipunsêrat mawi tândhâ [...]. Manawi pindhahing wandâ mênikâ gantos kâcâ seratanipun botên dipunpisah, déné manawi sêratan wandanipun taksih wêtah utawi satunggal wandâ mênikâ dipunpisah.

Wondéné tuladhâ éwah-éwahan ing salêbêting teks *Sêrat Purwâkarânâ* ingkang

kaandharakên ing ngandhap mênikâ.

1. ngêlèh

Têtêbung **ngêlèh** mênikâ dipun-*sunting* dados **ngêlih**, inggih mênikâ aksârâ è dipungantos aksârâ i. Déne pêthikanipun kados ing ngandhap mênikâ.

manusâ iku nduwéni ngêlak, **ngêlèh**, sayah, arip, sarta kapéngin sanggâma,...

Têtêbung ngêlèh mênikâ manawi dipunpadosi wontên ing *Baoesastra Djawa* mênikâ botên wontên têtêsipun. Ananging manawi sampun dipungantos aksârâ i mênikâ dados ngêlih. Têtêbung ngêlih miturut *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 389) mênikâ têtêsipun 'luwé'. Têtêsipun têtêbung ngêlih mênikâ ingkang sampun dipun-*sunting* mênikâ sampun jumbuh kaliyan *konteks*.

Ciri khas teks Sêrat Purwâkarânâ

Têtêmbungan ing salêbêting teks *Sêrat Purwâkarânâ* mênikâ botên sadâyâ têtêbungipun sagêd dipuntêtêsi. Wontên sapêrangan têtêbung ingkang botên trêp kaliyan *Baoesastra Djawa* atêtêsi têtêbung mênikâ kanthi èstu dipundamêl kaliyan panganggit. Ing salêbêting teks *Sêrat Purwâkarânâ* mênikâ ngêwrat *kekhasan teks*. Têtêbung ingkang botên dipungantos minangkâ *kekhasan teks* mênikâ cacahipun wontên sakawan, inggih mênikâ sajatining, sarawunganipun, darajadipun, sâhâ sajatosipun.

Asiling Terjemahan Teks Sêrat Purwâkarânâ

Terjemahan inggih mênikâ ngéwahi bâsâ saking basaning teks utawi bâsâ sumbêripun dhatêng bâsâ *sasaran-ipun* utawi bâsâ ingkang

dipunpilih kajumbuhakên kaliyan ancasipun. *Terjemahan* ingkang dipunginakakên ing panalitèn mênikâ wontên tigâ inggih mênikâ *terjemahan harfiah*, *terjemahan isi*, sâhâ *terjemahan bebas*. Wondéné tuladhâ *terjemahan* ing salêbêting *teks Sêrat Purwâkarânâ* ingkang kaandharakên ing ngandhap mênikâ.

Tabel 2. Asiling *terjemahan Sêrat Purwâkarânâ*

Asiling <i>suntingan teks Sêrat Purwâkarânâ</i>
[kacâ 10] Ing donyâ dèrèng wontên prakawis punâpâ- punâpâ. Sarêng manungsâ sampun tumitah gêsang, lajêng wontên panandhang, têngêsipun kataman sawarnaning raos, inggih punikâ ingkang dados prakawisipun manungsâ.
Asiling <i>terjemahan Sêrat Purwâkarânâ</i>
[hal 10] Di dunia belum ada perkara atau masalah apa-apa. Setelah manusia sudah diperintahkan hidup, selanjutnya ada panandhang ⁴ , artinya berbagai macam rasa, yang menjadi masalah manusia.

1. Cathêtan *Terjemahan Teks Sêrat Purwâkarânâ*

Cathêtan mênikâ dipundamêl supados sagêd nggampilakên nêgêsi têmbung ingkang botên sagêd utawi angèl dipun-*terjemah-akên*. Cathêthan *terjemahan* ing panalitèn mênikâ wontên 18. Déné tuladhâ cathêtan *terjemahan teks Sêrat Purwâkarânâ* kados ing ngandhap mênikâ.

1. Panandhang mênikâ têngêsipun “nganggè, nêmahî” (Poerwadarminta 1939: 337).

Têmbung mênikâ botên dipun-*terjemah-akên* awit saking dipuntêngêsi miturut *konteks*-ipun têngêsipun dados nêmahî sakit sâhâ nêmahî sênêng.

Asiling Ngrêmbag Pranataning Gêsang ing *Sêrat Purwâkarânâ*

Panalitèn mênikâ ngandharakên pranataning gêsang wontên ing *teks Serat Purwâkarânâ*. Wondéné tuladhâ paranataning gêsang kaandharên ing ngandhap mênikâ.

a) Gadhah Sipat Batos ingkang Lêrês

Manungsâ sagêd dados manungsâ ingkang sêjatos manawi gêsangipun sagêd imbang sâhâ laras antawisipun kawigatosan piyambak sâhâ sêsarêngan, rohani sâhâ jasmani, manungsâ sâhâ Gusti. Manungsâ ingkang badhé mujudakên gêsang ingkang laras sâhâ imbang kédah gadhah sipat ingkang lêrês. Titikanipun manungsâ gadhah sipat ingkang lêrês mênikâ gadhah *nilai-nilai* ingkang jumbuh kaliyan gêsangipun sabên dintên. *Nilai-nilai* mênikâ kados ing ngandhap mênikâ.

a. *Nilai Waspâdâ*

Manungsâ mênikâ sadèrèngipun kênging bebâyâ kédah waspâdâ. Manungsâ ugi gadhah kuwaos, manawi botên ngatos-atos sâhâ waspâdâ gêsangipun manungsâ botên sagêd ayêm sâhâ têngtrêm (Sukatman, 2009: 312). *Indikator* waspâdâ inggih mênikâ ngatos-atos ing tumindak, botên grusa-grusu anggènipun mêngdhêt kêtêpèpan, tansah ngatos-atos ing lampahipun, sipatipun, sâhâ tliti. Ing salêbêting *teks Sêrat Purwâkarânâ* mênikâ ngêwrat *nilai* waspâdâ. Pêthikanipun kados ing ngandhap mênikâ.

1. **Sumingkir** saking pakarti ingkang nuntuni karisakaning raga tuwin moyaring manah, namung mëlêng ingkang ginati... (II. 11)

Terjemahan-ipun

Menyingkir dari suatu pekerjaan yang merusakkan raga serta menggoyahkan hati, tetapi menyatukan gagasan pikiran yang berguna...

Adhêdhasar pêthikan ing nginggil sagêd dipunandharakên manawi manungsâ mênikâ kêdah nyingkiri tumindak ingkang sagêd ngrisakakên raga sâhâ moyaring manah. Têmbung sumingkir utawi nyumingkir mênikâ saking têmbung linggâ singkir ingkang têngsipun dipuntêbihakên (Poerwadarminta, 1939: 565). Manungsâ mênikâ manawi nglampahi tumindak ingkang kêdah dipunsingkiri mênikâ badanipun sagêd sakit. Kajawi mênika, tumindak ingkang kêdah dipuntêbihi inggih mênikâ tumindak ingkang sagêd damêl manahipun botên têntrem. Tumindak nyingkiri mênikâ salah satunggal wujud ngatos-atos dhatêng awakipun piyambak. Botên kêsusu anggènipun nêtêpakên tumindak ingkang kêdah dipunlampahi (Siswayanti, 2013: 14). Manawi manungsâ sagêd nyumingkiri tumindak kasêbut manungâ sagêd gêsang kanthi ayêm têntrem.

Nilai waspâdâ ingkang sagêd dipunpêndhêt saking andharan kasêbut inggih mênikâ manungsâ botên kênging utawi nyumingkiri tumindak ingkang sagêd damêl risaking raga utawi badan. Manungsâ mênikâ ugi kêdah nyumingkiri

tumindak ingkang sagêd ndadosakên botên têntrem pikiran sâhâ batos.

E. PANUTUP

Dudutan

1. *Deskripsi naskah Sêrat Purwâkarânâ*

Kawontênaning naskah Sêrat Purwâkarânâ mênikâ taksih saé, dlancangipun ugi taksih saé. Dondomanipun wontên ingkang sampun dhêdhèl nanging kacanipun taksih jangkêp. Naskah Sêrat Purwâkarânâ mênikâ wujudipun naskah cithak kanthi dipunsêrat mawi aksârâ Jâwâ. Wosipun ngêwrat kawontênanipun manungsâ gêsang ing donyâ dumugi dèlahan. Bâsâ ingkang dipunginakakên mênikâ bâsâ Jawi kanthi undhâ-usuk krâmâ.

2. *Transliterasi sâhâ Suntingan teks Sêrat Purwâkarânâ*

Transliterasi teks Sêrat Purwâkarânâ mênikâ dipunlampahi kanthi metode transliterasi standar. Metode mênikâ dipunlampahi kanthi njumbuhakên Bausastra Jawa sâhâ EYD (Ejaan Yang Disempurnakan). Asiling transliterasi standar mênikâ wontên ciri khas-ipun. Ciri khas-ipun inggih mênikâ têtêmbungan ingkang botên dipungantos minangka kekhaan teks cacahipun wontên sakawan. Wondéné suntingan ingkang dipunginakakên ing teks Sêrat Purwâkarânâ inggih mênikâ suntingan edisi standar. Asiling suntingan mênikâ dipunsêrat ing aparat kritik. Cacahipun suntingan teks Sêrat Purwâkarânâ mênikâ wontên wolulas.

3. *Terjemahan teks Sêrat Purwâkarânâ*

Terjemahan teks Sêrat Purwâkarânâ mênikâ nggantos bâsâ teks Sêrat Purwâkarânâ mliginipun

basa Jawi ing basa sasaranipun inggih menika basa Indonesia. *Teks Serat Purwakarana* menika wonten tembung ingkang boten saged dipun-*terjemah*-akên ing basa Indonesia saha dipunserat ing cathetan *terjemahan*. Cathetan *terjemahan* ing *teks Serat Purwakarana* menika cacahipun wonten wolulas tembung.

5. *Pranataning Gêsang* ing *teks Serat Purwakarana*

Pranataning gêsang menika wonten tiga inggih menika gadhah batos ingkang lèrès, tumindak ingkang lèrès saha kedah tanggêl jawab. Déné gadhah batos ingkang lèrès menika taksih dipunperang dados gangsal inggih menika *nilai* waspada, *nilai* prasaja, *nilai* wicaksana, *nilai* jujur saha *nilai* andhap asor. Tumindak ingkang lèrès menika dipunperang dados kalih inggih menika *nilai* hak jêjibahan saha *nilai* adil. Kedah tanggêl jawab menika namung ngewrat satunggal *nilai* inggih menika *nilai* tanggêl jawab.

Pamrayogi

1. *Teks Serat Purwakarana* menika prêlu dipuntliti malih saged dipungayutakên kaliyan bab piwulang, sastra, hukum adat saha bab sanèsipun.
2. Panalitèn *naskah* kinã, mliginipun *naskah-naskah* Jawi ingkang ngewrat *ide*, *gagasan*, saha piwulang taksih prêlu dipungarap kanggé nglêstantunakên wosing *naskah*. Wosing *naskah* menika ugi saged dipunjumbuhakên ing gêsang sadintên-dintên.

Implikasi

1. Tumrap lingkungan *perguruan tinggi*, mliginipun Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah saged panalitèn menika dados *alternatif* sêsêrêpan bab cara ngecakakên ngèlmi *filologi* kanggé mbêdhah *naskah* Jawi ingkang saged dipunpêndhêt isinipun.
2. Tumrap pamaos umum, piwulang pranataning gêsang ing *Serat Purwakarana* taksih jumbuh kaliyan pagêsangan ing jaman samênika, saenggã saged dipunginakakên ing gêsang sadintên-dintên saha bêbrayan.

Kapustakan

1. *Naskah*:

Pujaharja, R. 1925. *Serat Purwakarana*. Kediri: Tan Khoen Swie.

2. *Pustaka*:

Balai Bahasa Yogyakarta. 2006.

Pedoman Umum Ejaan Bahasa Jawa Huruf Latin Yang Disempurnakan. Yogyakarta: Kanisius.

Baroroh-Baried, Siti dkk. 1985. *Pengantar Teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Djamaris, Edward. 2002. *Metode Penelitian Filologi*. Jakarta: CV Manasco.

Fathurahman, Oman. 2015. *Filologi Indonesia (Teori dan Metode)*. Jakarta; Kencana.

Mulyani, Hesti. 2012. *Membaca Manuskrip Jawa*. Yogyakarta: Kanwa Publisher.

_____. 2014. *Teori dan Metode Pengkajian Filologi*.

- Yogyakarta: Astungkara Media. nju/humaniora/1393/1494.
Juli 2016.
- Poerwadarminta, W. J. S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Groningen, Batavia: J. B. Wolters' Uitgevers-Maatschapij N. V.
- Purwadi. 2007. *Ensiklopedi Adat Istiadat Budaya Jawa*. Yogyakarta: Panji Pustaka Yogyakarta.
- Sri Martanti, Warih. 2013. *Kajian Filologi sâhâ Ajaran Moral wontên Serat Dongeng Warni-warni. Skripsi SI*. Program Studi Bahasa Jawa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.

3. Internet:

- Fadhillah. *Etika Sosial Jawa dan Pengaruhnya terhadap Tipe Kepimimpinan dan Sikap Politik Masyarakat Jawa*. Jurnal Madani Edisi I Mei 2010. <http://e-journal.uajy.ac.id/318/3/2MIH01603.pdf>. 3 Mei 2016.
- Siswayanti, Novita. 2013. *Nilai-nilai Etika Budaya Jawa dalam Tafsir Al-Huda*. Analisa volume 20 tanggal 20 Desember 2013. oaji.net/articles/2015/2111-1436406671.pdf. Agustus 2016.
- Triratnawati, Atik. 2005. *Konsep Dadi Wong Menurut Pandangan Wanita Jawa*. Humaniora Volume 17 nomor 3 Oktober 2005. <http://journal.ugm.ac.id/artike>

